

Lluís CIFUENTES

LES OBRES ALQUÍMIQUES 'ARNALDIANES' EN CATALÀ
A FINALS DE L'EDAT MITJANA¹

No és la pretensió de l'autor d'aquesta col·laboració entrar en les discussions, actualment més o menys tancades, sobre l'autenticitat arnaldiana d'algunes de les obres del corpus alquímic atribuït a Arnau de Vilanova ni sobre les seves vinculacions amb l'obra mèdica i espiritual autèntica. Els col·legues especialistes en història de l'alquímia, entre els quals no em compto, són els que tenen la paraula en aquests afers.

L'objectiu d'aquestes pàgines és únicament oferir un panorama de la circulació, durant els segles XIV, XV i XVI, d'obres alquímiques a nom d'Arnau de Vilanova traduïdes en llengua catalana. És un fet que s'inscriu en un procés més ampli, de difusió del saber, en particular del saber científic i tècnic, en llengua vernacular; procés que convencionalment anomenem de vernacularització i que, pel que respecta al català, he tingut ocasió d'analitzar a fons recentment. Em limitaré, doncs, a ampliar i, si s'escau, a matisar, aquella anàlisi pel que fa a les obres alquímiques 'arnaldianes'.²

Introducció

Una tendència encara excessivament internalista en els estudis d'història de la ciència sovint oblida que l'anàlisi d'un text, per aprofundida que sigui, mai no exhaurirà les possibilitats de la recerca si no es conjuga fructíferament amb la descoberta del context social que li donà vida. Si això és cert per a tota mena d'obres, encara ho és més per a l'allau d'escrits en llengua vulgar que, pertanyents a totes les àrees del saber, començà a donar-se a l'Occident medieval a partir del segle XIII.

1. Aquest treball forma part de la línia de recerca de l'autor sobre la difusió vernacular de la ciència i de la tècnica en el marc ibèric medieval, finançada pel Programa Ramón y Cajal del Ministerio de Educación y Ciencia (MEC) espanyol. Igualment, s'inscriu en el marc del «Grup de cultura i literatura a la Baixa Edat Mitjana» (Grup de recerca consolidat SGR2001-00286), finançat pel Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació (DURSI) de la Generalitat de Catalunya; i en el projecte de recerca «Ramon Llull y el trasfondo cultural de las antiguas letras catalanas medievales II» (BFF2001-1200), del MEC, ambdós dirigits per Lola Badia (Universitat de Barcelona).

2. Lluís CIFUENTES I COMAMALA, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears 2002, 242-46.

La necessitat de traçar la història social de l'alquímia en paral·lel a l'anàlisi de la seva literatura tècnica batega ja en obres clàssiques especialitzades com la de José Ramón de Luanco, referida al context ibèric.³ Més recentment, amb metodologies i interessos actuals, altres investigadors han insistit en aquest camí,⁴ que els estudiosos de la literatura i les teories alquímiques sovint no han descurat.⁵

Malgrat tot, la història de l'alquímia a l'àrea de l'antiga Corona d'Aragó i, més en concret, als Països Catalans, des d'una perspectiva que tingui en compte alhora la història intel·lectual i la història social, encara està per fer. Està per fer, en el cas que sigui factible, una recerca documental sistemàtica que vagi més enllà del, d'altra banda lluït, florilegi que posseïm: a la documentació recollida per Luanco i altres erudits de la transició del segle XIX al XX,⁶ s'afegeix la continguda en alguns diplomataris d'història, de la cultura', singularment el de Rubió i Lluch,⁷ i també altres documents exhumats ací i allà, tant entre la rica documentació reial com, posem per cas, els inventaris de béns.⁸ Més enllà d'això, s'han assajat algunes exposicions generals, més o

3. José Ramón de LUANCO, *La alquimia en España: escritos inéditos, noticias y apuntamientos que pueden servir para la historia de los adeptos españoles*, 2 vols., Barcelona, Impr. Fidel Giró-Impr. Redondo y Xumetra 1889 i 1897 [reimpr. en un sol vol.: Barcelona, Altafulla 1998]. Sense novetats a la pretesa actualització de Juan GARCÍA FONT, *Historia de la alquimia en España*, Madrid, Editora Nacional 1976 [reimpr.: Barcelona, MRA 1995].

4. Vegeu, per exemple, W.H.L. OGRINC, *Western society and alchemy from 1200 to 1500*, dins «Journal of Medieval History», 6 (1980), 103-32.

5. Vegeu, particularment, algunes de les publicacions de Michela Pereira. Un valuós panorama dels estudis d'història de l'alquímia medieval a Barbara OBRIST, *Vers une histoire de l'alchimie médiévale*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievali», 3 (1995), 3-44.

6. Josep COROLEU I INGLADA (ed.), *Documents històrics catalans del segle XIV: colecció de cartes familiars corresponents als regnats de Pere del Punyalet y Johan I, premiada en los Jochs Florals de 1888*, Barcelona, Impr. La Renaixensa 1889, 72 i 132-35; Norbert FONT I SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya, del segle IX al segle XVIII*, Barcelona, La Hormiga de Oro 1908 [reimpr.: Barcelona, Altafulla 1978], 129-32.

7. Antoni RUBIÓ I LLUCH, *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, 2 vols., Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1908 i 1921 [reimpr. facs.: Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 2000], vol. I, § CCXLIX, CCCLII, CCCLVII, etc.

8. Vegeu, entre d'altres, Joan MUNTANER I BUJOSA, *Un agua medicinal prodigiosa para el rey de Aragón (1417)*, dins «IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón (Mallorca, 25 septiembre-2 octubre 1955): actas y comunicaciones», vol. II, Barcelona, Diputación Provincial de Baleares 1970, pp. 417-28; David ROMANO, *En torno a Menabem, físico y alquimista judío de los reyes de Mallorca y Aragón (1344-1348)*, dins «XIII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó (Palma de Mallorca, 27 setembre-1 octubre 1987)», vol. II (Comunicacions), Palma, Institut d'Estudis Balearics 1990, pp. 95-102; i Antonio CONTRERAS MAS, *Astrología, alquimia y medicina en Mallorca medieval*, dins «Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana», 56 (2000), 89-102. Per a les possibilitats dels inventaris de béns, vegeu, per exemple, CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 232 i 251.

menys breus, l'objectiu de les quals no és, tanmateix, elaborar o suplir aquella història de l'alquímia encara pendent.⁹

La difusió de l'alquímia en llengua vulgar a partir del segle XIV és un fenomen que tot just darrerament ha començat a rebre l'atenció que es mereix per part dels estudiosos. Tímidament encara, els historiadors s'han adonat de l'existència d'un patrimoni més ampli i complex del que es pensava. Un major interès pel context social de l'alquímia medieval ha portat a valorar uns textos que abans eren menystinguts en favor dels textos llatins 'canònics', la nineta dels ulls d'aquella celibatària història intel·lectual internalista.

Més que amb un —d'altra banda, més que improbable— desig de 'vulgaritzar' /, 'popularitzar' la matèria per part dels alquimistes, com s'ha pretès, el fenomen cal relacionar-lo amb el caràcter extraacadèmic de l'alquímia i dels alquimistes medievals (amb uns models de formació, de pràctica i de transmissió del coneixement diferents) i amb l'interès que desvetllà entre sectors socials ben diversos que majoritàriament preferien accedir al saber en vulgar més que no en llatí. En efecte, trobem els textos alquímics en vulgar en mans d'alquimistes (entre els que potser cal cercar els anònims traductors o, si més no, els promotors de les traduccions) i de laics (reis, nobles, burgesos). Per als primers constituïen valuoses guies pràctiques que incidien en un incipient procés de professionalització, manifestat a la Corona d'Aragó per la concessió de llicències reials paral·leles a les que s'atorgaven als metges pràctics; un procés tutelat i controlat precisament pels segons, parapetats rere les institucions monàrquica i municipal, i molt sensibles als coneixements que implicaven un descobriment i un domini de les forces de la natura.¹⁰

9. Michela PEREIRA i Barbara SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico attribuito a Raimondo Lullo: edizione del testo latino e catalano del manoscritto Oxford, Corpus Christi College, 244*, Florència, Sismel-Ed. del Galluzzo-Tavernuzze 1999, esp. XXI-XXIV; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 229-55; Michela PEREIRA, «Alquímia», dins Ramon PARÉS I FARRÀS (coord.), *La ciència en la història dels Països Catalans*, vol. I (*Dels àrabs a la Revolució Científica*, ed. a cura de Joan VERNET, Julio SAMSÓ, José M^a. LÓPEZ PIÑERO i Víctor NAVARRO), Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, en premsa.

10. Una primera aproximació a la difusió de l'alquímia en vulgar a Michela PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular language in the late Middle Ages*, dins «Speculum», 74 (1999), 336-56. Per al català, vegeu EADEM i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, p. XXIII; i en particular, CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 229-55. Els treballs d'Antoine Calvet, centrats en l'occità, constitueixen una altra valuosa mostra d'aquest creixent interès per l'alquímia en vulgar. Per a diverses iniciatives en l'àmbit occità, en part materialitzades en publicacions posteriors de l'autor, vegeu Antoine CALVET, *L'alchimie d'Arnaud de Villeneuve*, dins Bernard RIBÉMONT (ed.), *Terres médiévales*, París, Klincksieck 1993, 21-33, a les 29-33. Per a les llicències reials, vegeu RUBIÓ i LLUCH, *Documents*, vol. I, § CCCLII, i en part. vol. II, § CCCLVII.

El corpus llatí i el corpus català

El corpus d'escrits d'alquímia atribuïts a Arnau de Vilanova que circulà durant la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement, constituït per una cinquantena d'obres, fou un dels més amplis i difosos d'Occident. És un conjunt de textos que només darrerament està sent objecte d'una atenció important, de la qual n'és una mostra aquesta «II Trobada internacional».¹¹

L'autenticitat d'aquesta atribució en el cas d'algun d'aquests textos, en particular el *Rosarius philosophorum*, ha estat discutida fins fa poc.¹² Per contra, els estudiosos de l'obra mèdica d'Arnau han expressat des de temps enrere la seva opinió contrària a l'autenticitat de cap dels tractats alquímics;¹³ opinió contrària que ja se sumava a la d'altres historiadors de l'alquímia.¹⁴ Actualment, la qüestió sembla tancada amb unanimitat a favor del caràcter apòcrif de tots aquests textos.

Les característiques de tots aquests textos, que sovint contenen extrets d'altres obres corrents a l'Europa llatina de l'època, juntament amb la poca antiguitat dels manuscrits conservats —els més antics, que d'altra banda no són atribuïts a Arnau, daten de la segona meitat del segle XIV— ha fet sospitar un procés similar al que s'ha pogut observar en el corpus alquímic pseudolul·lià,

11. Lynn THORNDIKE, *A history of magic and experimental science*, 8 vols., Nova York-Londres, Columbia University Press-Macmillan 1923-1958, vol. III, 52-84 i 654-78; i Michela PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia: un'indagine preliminare*, dins «ATCA», 14 [= Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova, vol. 2] (1995), 95-174, esp. 135-49.

12. Antoine CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale au XVe siècle: à propos des textes authentiques et apocryphes d'Arnaud de Villeneuve*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievale», 3 (1995), 185-207; IDEM (ed.), *Le Rosier alchimique de Montpellier: 'Lo Rosari' (XIVe siècle). Textes, traduction, notes et commentaires par —*, París, Presses de l'Université de Paris-Sorbonne 1997. Calvet ha revisat recentment la seva opinió favorable a l'autenticitat arnaldiana d'alguns dels textos alquímics.

13. Juan A. PANIAGUA, *Notas en torno a los escritos de Alquimia atribuidos a Arnau de Vilanova*, dins «Archivo Iberoamericano de Historia de la Medicina y Antropología Médica», 11 (1959), 406-19 [reimpr. dins IDEM, *Studia arnaldiana: trabajos en torno a la obra médica de Arnau de Vilanova, c. 1240-1311*, Barcelona, Fundación Uriach 1838, 1994, XIV]; i IDEM, *En torno a la problemática del corpus científico arnaldiano*, dins «ATCA», 14 [= «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol. 2] (1995), 9-22, esp. 19.

14. Jacques J. PAYEN, *Arnaud de Villeneuve et la version provençale du 'Rosarius philosophorum'*, Tesi doctoral inèdita de l'École des Chartes, 1957 [resum dins *Positions des thèses de l'École des Chartes*, París, École des Chartes 1957, 105-06]; IDEM, *'Flos florum' et 'Semita semitae': deux traités d'alchimie attribués à Arnaud de Villeneuve*, dins «Revue d'Histoire des Sciences et des leurs Applications», 12 (1959), 289-300; Giuliana CAMILLI, *L'opera alchemica di Arnaldo da Villanova*, Tesi di laurea inèdita, Università di Genova 1992; EADEM, *Il 'Rosarius philosophorum' attribuito ad Arnaldo da Villanova nella tradizione alchemica del trecento*, dins «ATCA», 14 [= «Actes de la I Trobada internacional d'estudis sobre Arnau de Vilanova», vol. 2] (1995), 175-208; PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; i EADEM, recensió d'Antoine CALVET (ed.), *Le Rosier alchimique de Montpellier*, cit. dins «ATCA», 18 (1999), 841-44.

amb el qual l'arnaldià té certs punts de contacte:¹⁵ la preeminència comuna d'una alquímia adreçada a la producció de l'elixir com a medicament universal –una idea contrària a la terapèutica d'Arnau– i el fet que l'autor de les primeres obres alquímiques pseudolul·lianes es consideri deixeble d'Arnau de Vilanova. S'ha avançat la hipòtesi que, almenys les obres centrals i més antigues del corpus arnaldià, en realitat fossin escrites per algun o alguns metges adeptes a l'espiritualisme franciscà, admiradors o qui sap si deixebles reals d'Arnau.¹⁶ La insistència que es fa en aquestes obres en la medicina i en subvenir, amb l'art de l'alquímia, «els pobres e els malalts» és certament notable, però no es pot parlar d'un misticisme generalitzat en tot el corpus. Ara bé, tampoc no s'ha de perdre de vista que l'alquímia interessà i molt alguns importants autors mèdics durant la segona meitat del segle XIII, que l'assumiren de resultes d'una autèntica evolució intel·lectual personal: són els casos, per exemple, de Pere Hispà, que féu ús de les destil·lacions del vi («aqua ardens' i ,aqua vitæ») o de Teodorico Borgognoni, que també les incorporà als seus tractats de cirurgia al costat dels sublimats d'arsènic i mercuri.¹⁷ Un ús de les destil·lacions que, al cap i a la fi, tampoc no és estrany a la terapèutica arnaldiana. En general, tant en el cas d'Arnau com en el de Llull, sembla que som davant d'un ús i un abús d'un gran nom, vinculat a la medicina acadèmica (alquímia de l'elixir) en el cas del primer, a l'alternativa extraacadèmica en el cas del segon. Aquest era precisament el perfil de l'alquímia i de l'alquimista medieval.

Hem conservat únicament tres textos traduïts al català amb una atribució d'autoria a Arnau de Vilanova. Aquests tres textos se sumen als escrits pertanyents al corpus lul·lià, als de Joan de Rocatalhada, i als d'altres autors alquímics, clàssics (Geber o Hermes) o medievals (Jaume Lustrach), amb testimonis conservats o circulació documentada en vulgar català durant el període medieval. Tots plegats demostren que l'alquímia, al costat de la medicina i l'astrologia, fou una de les àrees 'científiques' que més interès despertaren entre els lectors en vulgar. Per això sorprèn que els lectors catalans tan sols pousseu tres textos de l'alquímia 'arnaldiana'. Ara bé, sorprèn encara molt més que cap d'aquests tres textos no formi part del corpus alquímic 'arnaldià' fins ara conegut, almenys tal com ha estat transmès pels manuscrits medievals estudiats¹⁸ i la tradició impresa renaixentista.¹⁹

15. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 121-35.

16. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit.; CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale*, cit.

17. PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., xx; Michael R. McVAUGH, *Alchemy in the Surgery of Teodorico Borgognoni*, dins Chiara CRISCIANI, Agostino PARAVICINI BAGLIANI (eds.), *Alchimia e medicina nel Medioevo*, Florència, Sismel 2003, 55-75.

18. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 654-78.

19. PEREIRA, *Arnaldo da Villanova e l'alchimia*, cit., 135-49; i, en particular, Sebastià GIRALT i SOLER, *Arnau de Vilanova en la impremta renaixentista (segle XVI)* (Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 5), Manresa, Col·legi Oficial de Metges de Barcelona i Mútua Manresa 2002. 224 pp.

En les planes que segueixen intentarem donar resposta a aquests aparents enigmes. Passarem revista a cadascun d'aquests tres textos, i posarem una especial atenció als manuscrits miscel·lanis que ens els han conservat en el seu conjunt, analitzant-los cadascun d'ells com un tot.

El Libell de les set proposicions de John Dastin

Un manuscrit copiat a Nàpols entre 1473-1490, sobre el que tornarem més endavant, conté un *Libell de les set proposicions sobre la composició de la pedra filosofal*,²⁰ amb una clara atribució de l'obra a Arnau de Vilanova tant a la rúbrica inicial (*De la compositió de la pedra philo<so>phal, com e de qual matèria se fa, segons mestre Arnau de Vilanova*) com a l'explicit («Explicit libellus septem propositionum Arnaldi de Villanova super compositione lapidis philosophorum»).

El text d'aquest breu tractat comença amb un «Prohemi», en el qual s'exposen els objectius de l'obra: oferir una pràctica alquímica completa en set «proposicions» o capítols. Aquest proemi comença:

«En testimoni és a mi Déu, al qual yo no ment, que en aquestes .VII. proposicions són los artificis de la alquímia. Qui los principis naturals sabrà e les causes totes dels minerals e la manera de la generatió, la qual en la intentió generatió [*sic*] de la natura està, e los dorsos de aquells hauran incurvats e no seran en molts implicaments ni en vàries [*sic* per vanes?] cogitacions e Déu hauran humilment pregat, lo final magisteri e lo secret e la intensió total de la pedra dels philosophs, sens diminutió alguna e superfluitat, per engín, en aquell de la sciència de la philosophia, sobre les quals coses los pensers de aquells fermament fondaran e reposaran, plenament trovaran. E sovín e pus sovín e trop pus sovín revolvetz e encerca des les dessusdites proposicions e en lo cor bé scrutades el principi de aquelles e la fi, segons se poran, a la pràctica començar o acostar...»²¹

A continuació, vénen els set breus capítols, els títols dels quals ens han arribat en llatí, i que descriuen, no sense certs tocs de misticisme, les «propo-

20. Bethlehem, The Library of Lehigh University, ms. 1, ff. 129_v-131_v. Descripcions d'aquest ms. a Seymour de RICCI i William J. WILSON, *Census of medieval and renaissance manuscripts in the United States and Canada*, 3 vols., Nova York, The H. W. Wilson Company 1935-1940, vol. II, pp. 1986-88; William J. WILSON, *An alchemical manuscript by Arnaldus de Bruxella*, dins «Osiris», 2 (1936), 220-405; IDEM, *Catalogue of Latin and Vernacular alchemical manuscripts in the United States and Canada*, dins «Osiris», 6 (1939), 1-836, (473-514, § 57). Manca a la *Bibliografia de textos catalans antics* (BITECA), compil. per Vicenç BELTRÁN, Gemma AVENOZA i Beatrice CONCHEFF (†), una secció del projecte *PhiloBiblon* (<http://sunsite.berkeley.edu/PhiloBiblon/phhmbi.html>). Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

21. Al f. 129_{va}.

sitions» o «preparations» alquímiques anunciades al títol de l'obra i al premi. Les rúbriques d'aquests capítols fan així:

«La prima propositiō: de resolutione corporis magnesie in aquam seu argentum vivum.

La segona preparatiō o propositiō: de reductione aque in terram seu corpus.

La terça propositiō: de recatione terre cum aqua et igne seu calore.

La quarta propositiō: de gratificatione nature cum natura et sublimatione.

La quinta propositiō: quod in lapide sunt spiritus corpus et anima.

La sisena propositiō: de transmutatione colorum lapidis.

La settena propositiō: de reductione fixi in volatile et volatilis in fixum et fusione ipsius».

Clou l'obra una *Conclusiō de les propositiōs*, amb el títol igualment en llatí (*Quod tota ars et scientia lapidis philosophorum consistit in prescriptis septem propositionibus et ita iurat*).

Malgrat que en la traducció catalana aquest tractat és atribuït a Arnau de Vilanova, sabem des de fa temps que és una obra que no forma part del corpus alquímic pseudoarnaldianà. Les obres de l'alquimista anglès John Dastin, que va viure durant la primera meitat del segle XIV, tenen molts punts de contacte amb les que foren atribuïdes a Arnau. Dastin i l'autor de les obres alquímiques 'arnaldianes', potser per haver coincidit al focus montpellerí, semblen haver defensat teories alquímiques similars, fins al punt que algunes obres foren adscrites indistintament a ell i a Arnau.²² Aquest fou el cas del *Libellus septem propositionum super compositione lapidis philosophorum*, que no és altra cosa que una traducció d'un dels 'rosaris abreujats' de l'anglès, el que circulà precisament amb el títol de *Rosarius abbreviatus*. Als manuscrits llatins que foren exhumats per Thorndike aquest text, atribuït a Dastin, comença:

«Testis [est] mihi Deus, cui non mentior, quod in istis septem propositionibus artificialibus tota ars alchemia continetur...»²³

22. Sobre aquest autor i les seves obres, vegeu THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 85-102 i 676-78; George SARTON, *Introduction to the history of science*, 3 vols. en 5 toms, Baltimore, The Williams and Wilkins Co., for the Carnegie Institution of Washington 1927-1948 [reimpr.: Huntington, R. E. Krieger 1975], vol. III, 752-53; C.H. JOSTEN, *The text of John Dastin Letter to Pope John XXII*, dins «Ambix», 4 (1949), 34-51 [cfr. Mahmoud MANZALAOU, *John Dastin and the pseudo-Aristotelian Secretum secretorum*, dins «Ambix», 9 (1961), 166-67]; Wilfred R. THEISEN, *John Dastin's Letter on the Philosophers' Stone*, dins «Ambix», 33 (1986), 78-87; IDEM, *John Dastin: the alchemist as co-creator*, dins «Ambix», 38 (1991), 73-78; i IDEM, *John Dastin's Alchemical Vision*, dins «Ambix», 46 (1999), 65-72.

23. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 94-95. Recullen aquest testimoni WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368; IDEM, *Catalogue of Latin and Vernacular*, cit., 473 i 499; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 351-52; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., XXIII; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 244.

Tot i que en aquests manuscrits llatins l'obra és atribuïda a Dastin, l'original llatí a partir del qual treballà l'anònim traductor català ja la devia atribuir a Arnau de Vilanova.

Una anàlisi lingüística superficial d'aquesta traducció catalana sembla indicar que no és anterior a finals del segle XIV. Cal dir que la còpia inclou un cert nombre d'italianismes fonètics i morfològics que han transcendit a la grafia d'algunes paraules, sens dubte introduïts pel copista italià del manuscrit conservat –si és que no eren presents ja a l'antígraf que utilitzà–. És un fenomen que es dona també en altres textos catalans dels quals ens han pervingut testimonis que circularen a l'antic regne de Nàpols governat per una branca menor dels Trastàmara catalanoaragonesos.²⁴ Aquests italianismes són presents també als altres textos catalans copiats en aquest manuscrit, entre els quals un altre d'atribuït a Arnau de Vilanova.

El Llibre dels dotze capítols

El mateix manuscrit napolità ens ha conservat un altre opuscle alquímic atribuït a Arnau de Vilanova: el *Llibre dels dotze capítols*.²⁵ Aquest text tampoc no consta a cap dels inventaris preliminars del corpus alquímic arnaldia i, a diferència de l'anterior, no en podem avançar cap identificació alternativa.²⁶ La dedicatòria de l'obra a un deixeble recorda altres textos del corpus arnaldia, singularment els *Secreta naturæ*, però ni l'incipit ni l'extensió (sis capítols) d'aquest últim text no tenen relació amb l'opuscle català.²⁷

El títol de l'obra i la suposada autoria s'expressen a la rúbrica inicial:

«Aquest<s> .XII. capítols que segueixen are u féu e ordenà lo gran philòsof mestre Arnau de Vilanova, lo qual fon natural del loch de Cervera del Marquesat [*sic* per Maestrat] de Montesa, de les parts de Cathalunya».

24. Vegeu el cas del *Llibre de cetreria* del vescomte Felip Dalmau I de Rocabertí (ca. 1387-1392), conservat en un ms. napolità de la segona meitat del segle XV (CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 152-53; Jordi QUEROL SAN ABDON, *El Llibre de cetreria del vescomte de Rocabertí: edició i estudi d'un tractat de falconeria escrit a la Corona d'Aragó*, treball de recerca inèdit del «Programa de doctorat d'Història de les Ciències», Universitat Autònoma de Barcelona 2004, dir. Martí Pumarola i Lluís Cifuentes).

25. Bethlehem, The Library of Lehigh University, ms. 1, ff. 132a-144a. Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

26. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368-69; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 352; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., p. XXIII; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 244-45.

27. Els *Secreta naturæ* comencen: «Incipit liber quem composuit magister Arnaldus de Villanova pro quodam famulo suo quem multum diligebat», al ms. Oxford, New College, 294, f. 56, i a l'edició de Lió de 1520, f. 303v (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, pp. 672-73).

A continuació, s'inicia el text del tractat amb un proemi explicatiu dels motius de l'obra. En aquest proemi, que recorda, en part, el de l'*Art intel·lectual* pseudolul·liana, es repeteix l'atribució a Arnau:

«En nom de Déu, rey de glòria, componam aquest libre e començem a parlar açí en la molt noble e molt alta sciència, la qual appellen los savis alkímia, per què molts hòmens van errants per cercar e per trobar en les obres què són minerals e no poden conseguir ninguna cosa. E dol-me lo cars d'ells e vull-los il·luminar en aquesta breu scriptura ab la qual se púscan aprofitar de les coses que són de les mineres de la terra sens peccat de les lurs ànimes. E que façen bé, per amor de Déu, als pobres e als malalts, e que regraciescan a Déus lo bé e la mercè que los fa, que yo, mestre Arnau de Vilanova, a honor d'Ell, la pos per capítols ordonadament».

Tot seguit, hi ha la taula dels capítols (*Distintió dels capítols*), en la qual és numerat com a capítol primer el que, en realitat, és un capítol introductori, que ofereix uns breus consells deontològics al principiant, i que pel seu interès reproduïm aquí:

«*De les costumes e de vida que deu fer lo mestre*

Aquell qui, fill, voldrà ésser de aquesta sciència cové que sia infra los bons e que sia dels millors acompanyat e quart-se de les males gens, e-n sos fets e-n sos paraules sia honest, e que tema molt a Déus e honre la sua semblança. Entendràs-la com pus nirettesament [*sic* per virtuosament] puscas, e sia açí com a la casa de oratió, que deu ésser loch // de gran secret, de no mostrar ni manifestar aquesta sciència a tots hòmens, sinó tant solament a hom de bon enteniment lo qual entén que per trebal o per operations demostra que vol ésser fill de la molt alta e noble sciència, la qual nostre senyor Déus no volc mostrar sinó als seus amichs. E ells, ab voluntat de Déus, lasaren-la en tal manera escrita que no la aconseguen altres sinó aquells qui l'amassen e l'honrassen e loassen Déus, en amor e temor dels seus manaments, e seguissen la sua carrera. E per açò aital yo, mestre Arnau de Vilanova, inlumín e-ntegrament compon .XII. capítols a honor de Déus e dels .XII. apòstols seus que, axí com ells foren a manament seu, axí és mester que sia aquell qui de aquests .XII. capítols voldrà obrar».²⁸

Segueixen els dotze capítols anunciats, que exposen una pràctica alquímica completa. Aquests dotze capítols, segons les rúbriques que apareixen a la taula i al text,²⁹ tenen el següent contingut:

28. Als ff. 132b-132va.

29. Reprodueixo la lliçó de les rúbriques del text, eventualment corregida o ampliada entre claudàtors per la de la taula. Les incorporacions meves van entre parèntesis angulars.

1. «Per subimar los spirits [volàtils].
Primerament, del mercuri. Sublimatió del sofre. Sublimatió de arsènich.
Sublimatió de rialguar. Sublimasió de sal armoniach.
2. De calcinar los corsos.
Primerament, de la Luna. Altra manera de calcinar la Luna. Sublimatió de Saturno. Calcinatió de Júpiter. Calcinatió del tàrtar. Calcinatió de les closques dels ous.
3. De fer les aygües corrosives e agudes per [dissolre].
<Aigua resolutive>. Altra aygua resolvent. Altra aygua resolvent.
4. Per [dissolre] e congelar.
<Definició de resoldre>. Altra resolució faràs d'esta guisa. Congelatió d'esta obra e d'altra. Altra congelatió. Altra congelatió. Del lut, del saber com se fa.
5. De fer los olis per enserir tes medicines.
<Oli del tàrtar>. Altra manera de fer oli del tàrtar. Axí faràs oly de anoxatir fi e rectificat, que és sal armoniach. En esta manera pots fer oly dels vermells d'ous.
6. De [enserrar] les medicines.
<Definició d'encerar>. Altra enseratió de medicina.
7. Per disligar los spirits sens sublimar.
<Dissolució del sofre>. Altra disolbatió de sofre. Dealbatió del arsènich.
8. De calcinar e de humydar los spirits.
<Definicions>. De calcinar mercuri e los spirits. De humidar los spirits calcinats.
9. Per saber qual és la marquesita natural ni com se deu obrar, ni sobre qual cors se deu lançar [la sua medicina].
10. De fer les sals e de preparar aquelles.
<Per fer sal d'orina d'homes>. Altra manera de fer sal d'orina. Com se fa sal armoniach. Com se fa sal alcalí.
11. De congelar [lo] mercuri cru [e qual spirit és pertanyent a ell].
<Definicions>. De congelar mercuri ab lo fum de Saturnus o Júpiter. Com se congela mercuri ab la herba.
12. Com faràs tos vassells per fondre qual cors te vullés, ni com hi gitaràs ta medicina quant serà fos ni en quina manera».

En acabat, una *Amonitió de l'auctor per aprovar la obra* clou els dotze capítols que li donen nom (f. 141ab):

«Ara són acabats los .XIII. [*sic*] capítols ordenats axí com reconta en lo començament d'aquest libre e han parlat naturalment e dretament per veritat cada una per sa natura. Deo gratias. Amen».

Però aquí no s'acaba el tractat. Després d'un espai en blanc, on potser era prevista una rúbrica (f. 141b), segueix un altre conjunt d'epígrafs que no consten a la taula inicial, raó per la qual podria pensar-se que som davant d'un text diferent. El to, idèntic a l'anterior, i la presència del nom d'Arnau al final semblen desmentir-ho. Aquests nous capítols són introduïts així:

«Ara parlem en les obres naturals que són stades aprovades per nostres predecessors, e per a tu metre en la carrera vull-te mostrar»,

tot enllaçant amb la rúbrica del primer dels nous capítols, dotze més en total (ff. 141b-144a):

- «1. Medicina per la obra ab blanch sobre Venus, un pes sobre 40.
2. Altra medicina per al coure.
3. Altra medicina per lo mercuri.
4. Amonitió que fa lo auctor per declaratió de un gran secret que diu voler declarar.
5. Altra medicina per lo coure.
6. Obra de la marquesita natural.
7. Altra medicina e la multiplicatió.
8. De la conjunció del cors e de la ànima que-s troben en los minerals, com se fa.
9. Medicina sobre Venus.
10. La purgatió de Venus, com se fa.
11. Obra sobre Venus qui-s diu tarquina.
12. A petitió de qui fonch composat lo libre».

Aquest darrer capítol (ff. 143va-144a) fa les funcions d'un postfaci en el qual s'afirma que aquest llibre fou «complit e explanat per mestre Arnau de Vilanova» i s'exposen les motivacions de l'autor a l'hora d'escriure'l. El fil argumental d'aquest interessant text, massa llarg per a transcriure'l aquí sencer, és el següent: (1) Arnau, que redactà el llibre «a honor de nostre senyor Déus e dels seus amats», el lliurà a un deixeble estimat per ell amb la condició que, si tenia èxit amb l'alquímia, compartís els beneficis «ab los pobres e ab los malalts»; (2) però Arnau no li donà fins que s'assegurà que el deixeble compliria aquell objectiu altruista, informant-lo que de «molts llibres naturals dels savis que foren saenrere» havia extret «lo mellor e l pus vertader», el mínim necessari com per poder «obrar per tot lo món generalment», que per això li havia «posat e explanat [tot] en aquest llibre [prevenint-lo] contra tota la orror en què se consumen los hòmens de aquest món qui d'aquesta sciència usen, car los savis ho amagaren e jo ho he descobert a tu»; (3) si, tot i amb això, no hagués temut que s'hagués perjudicat a si mateix, Arnau li hauria «scrita l'altra del sol, que val molt més», sense deixar d'advertir-lo que «no t'acostes ab negun hom del món que haja senyoria», perquè «los lurs coratjes argullarien e porie'n se'n levar gran guerra e gran mal»; (4) el jove deixeble era fill «d'un gran rich hom qui havia molt gran riquesa e era hom qui treballava molt en haver aquesta sciència», però molts l'enganyaren amb «obres falses» i promeses, «e lo bon rich hom, crehent açò, despès tot quant havia»; (5) fou llavors que el jove conegué casualment «mestre Arnau de Vilanova», la vàlua del saber del qual reconegué, i «dix en si mateix: jo-m metré a servir ad aquest, que no-s porà fer que ell no-m do certanitat de açò per què mon

pare ha tant despès e no és pogut venir a fi»; (6) el jove «serví-lo ben cinch anys entrò que [Arnau] finà», i com que el mestre coneixia els antecedents familiars del seu deixeble, li agradà comprovar que «li plaïa molt tostemp de fer almoyna per amor de Déu», i per això «va-li scriure aquest libre, que li donà quant fonc après de la sua fin, perquè-n fes bé als pobres per amor de Déus».

Certament, som davant justificacions molt tòpiques en la literatura alquímica medieval, però és possible que ens aportin informacions més precioses del que sembla. En ocasions, hom ha cercat connexions entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau i les seves obres mèdiques o espirituals autèntiques per mirar de provar l'autoria arnaldiana d'una part d'aquest corpus alquímic.³⁰ Sense més documentació que la de caire internalista, no sembla que els resultats que pot oferir aquesta via portin a proves conclouents, d'altra banda sempre explicables amb una altra hipòtesi més econòmica però igual d'incerta per ara: la del deixeble d'Arnau que, almenys en una part del corpus, amaga el nom sota el més cèlebre del mestre. Alguns aspectes del contingut –didacticisme, caràcter de manual bàsic– i de les justificacions finals –,l'autor hi «explanà» la doctrina– del *Llibre dels dotze capítols* fan pensar en la literatura tècnica, 'intermèdia', sovint adreçada a suposats 'pobres': obres amb finalitat pràctica, però també pedagogicodidàctica, adreçades a un públic que se situa «all'intersezione tra università e professione», amb una formació acadèmica més o menys avançada, que li permet llegir en llatí,³¹ i, afegim, també a un públic culte però extraacadèmic, que prefereix llegir en llengua vulgar i que valora especialment les guies pràctiques de caràcter general o bàsic. Exactament les mateixes característiques que té també el darrer dels textos alquímics atribuïts a Arnau de Vilanova que conservem en traducció catalana.

El Llibre del gran magisteri

En una miscel·lània alquímica del segle XVI apareix un *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*,³² el tercer text alquí-

30. CALVET, *Mutations de l'alchimie médicale*, cit., 209, nota, esgrimeix les referències espirituals del *Llibre dels dotze capítols* en aquest sentit. Vegeu també, d'ell mateix, *Alchimie et joachimisme dans les 'alchimica' pseudo-arnaldiens*, dins «Alchimie et philosophie à la Renaissance. Actes du colloque international de Tours (4-7 décembre 1991)», París, Vrin 1993, 93-107.

31. Jole AGRIMI i Chiara CRISCIANI, *Edocere medicos: medicina scolastica nei secoli XIII-XV*, Nàpols, Guerini 1988, 167, tot analitzant els compendis mèdics. Vegeu també Chiara CRISCIANI, *Aspetti della trasmissione del sapere nell'alchimia latina: un'immagine di formazione, uno stile di commento*, dins «Micrologus: Natura, Scienze e Società Medievali», 3 (1995), 149-84.

32. París, Bibliothèque Nationale, ms. Esp. 289, ff. 198-203v. El títol consta a la rúbrica inicial (f. 198): «Assy comensa lo llibre del gran magistry de les preparacions e regiment de la pedra philosophal». Descripcions d'aquest ms. a Alfred MOREL-FATIO, *Catalogue des manus-*

mic traduït al català que coneixem fins ara amb una atribució a Arnau de Vilanova.³³ Com en el cas del *Llibre dels dotze capítols*, aquesta obra no apareix en cap catàleg de les obres alquímiques pseudoarnaldianes i tampoc no en puc oferir, per ara, cap identificació alternativa.³⁴

Aquest text no forma part del corpus inicial del manuscrit, sinó que fou afegit més tard —a la darrerria del segle XVI— per un dels posseïdors del volum que, molt probablement, hem d'identificar amb el Joan Josep Vela que féu constar el seu nom en el tercer foli.³⁵ La traducció, però, sembla ser prou anterior: l'autor de la còpia hi féu constar, al colofó, «que la tregué d'un llibre que avia ,molt antich' que era de la llibreria de l'arcabisbe de Tarragona, Don Antoni Agustí»,³⁶ gran bibliòfil que ocupà la Seu tarragonina entre 1577-1586.³⁷

Es tracta d'un breu opuscle que, seguint la tònica d'altres textos presents en aquest manuscrit, possiblement no fou copiat sencer, sinó tan sols extractat. La còpia comença, després de la rúbrica que conté el títol, amb una taula dels capítols de l'obra («Divisir-t'é, donchs, lo present llibre en .VIII. capítols: en lo primer te mostraré la sublimació... — ... en què-s demostre la substància d'ell»). Tot seguit, s'inicia el text amb el primer capítol («Lo primer capítol de lla pedra: És una qui sab hom de vil breu en qual...»). L'obra acaba amb el vuitè dels capítols anunciats («... segons lo elixir serà preparat. Expli-cit»), a continuació del qual el copista afegí l'esmentat colofó.

Tal com indica el títol, els vuit capítols ofereixen una pràctica alquímica adreçada a la preparació de l'elixir, il·lustrada amb diversos dibuixos d'instruments i mètodes de cocció.

crits espagnols et des manuscrits portugais, París, Imprimerie Nationale 1892, p. 36, § 106; LUANCO, *La alquimia en España*, cit., vol. II, 54-62; FONT I SAGUÉ, *Història de les ciències naturals a Catalunya*, cit., pp. 136-37; Pere BOHIGAS I BALAGUER, *El repertori de manuscrits catalans: missió a París*, dins «Estudis Universitaris Catalans», 15 (1930), 92-139 i 197-230; i 16 (1931), 82-111 i 213-310 [reimpr. dins IDEM, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'Amadeu-J. SOBERRANAS I LLEÓ, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, pp. 71-261, a la p. 108]; *BITECA*, manid 1959. Vegeu el contingut d'aquest ms. miscel·lani més endavant.

33. Al colofó (omès a *BITECA* manid 1959): «Aquesta hobra és de mestre Arnau de Vilanova» (f. 203v).

34. Només a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 245-46, s'ha cridat l'atenció sobre aquest text.

35. Vegeu la descripció d'aquesta miscel·lània més endavant.

36. Tot aquest colofó (f. 203v) és omès a *BITECA* manid 1959.

37. Sobre Agustí, vegeu, entre altra bibliografia, l'aplegada a *Jornades d'història Antoni Agustí i el seu temps (1517-1586)*, 2 vols., Barcelona, Promociones Publicaciones Universitarias 1988-1990; Michael H. CRAWFORD, *Antonio Agustín, between Renaissance and Counter-reform*, Londres, The Warburg Institute 1993; M. Esther BALASCH amb la col·laboració de Joan Josep BUSQUETA, *Antoni Agustí, bisbe de Lleida i arquebisbe de Tarragona (1517-1586): aportacions entorn el marc socio-cultural de Catalunya en la seva època*, Lleida, Pagès-Amics de la Seu Vella 1995; i Marc MAYER, *Towards a history of the library of Antonio Agustín*, dins «Journal of the Warburg and Courtauld Institutes», 60 (1997), 261-272.

Altres obres

No és descartable que haguessin circulat altres obres alquímiques atribuïdes a Arnau de Vilanova en traducció catalana, que s'hagin perdut o bé que dormin encara en algunes biblioteques sense haver estat localitzades.

Convé desmentir, però, el cas d'un text ,arnaldià' que duu per títol *Theorica alkanomie*, que es conserva en un manuscrit copiat durant el segle XV³⁸ i que ha estat citat com una traducció catalana més, per bé que amb l'incipit en llatí («In nomine Dei, amen. Incipit *Theorica alkanomie...* »).³⁹ Al catàleg de Singer es transcriuen l'incipit i l'explicit d'aquest text, un i altre en llatí, i no s'especifica que el cos de l'obra –possiblement un extracte de la *Theorica et practica ad sanctissimum patrem*, que sí forma part del corpus alquímic pseudoarnaldià– sigui en vulgar.⁴⁰ Una verificació del manuscrit ha demostrat que aquest text, certament atribuït a Arnau, és una còpia en llatí i segurament efectuada a Anglaterra, si tenim en compte que hi va acompanyada d'altres obres en anglès.⁴¹ L'error té el seu origen, sens dubte, en una mala comprensió del cedulari que Pere Bohigas reuní per a l'elaboració del seu *Repertori de manuscrits catalans*, ara conservat a la Biblioteca de Catalunya (Barcelona), en el qual recollí no únicament manuscrits amb textos en català sinó també d'autors catalans.⁴²

Un manuscrit miscel·lani d'obres d'alquímia en llatí i en castellà copiat durant la segona meitat del segle XV pel notari, aparentment asturià, Gonzalo Rodrigo (o Rodríguez) de Passera, conté un tractat pseudoarnaldià en llatí (*Tractatus magistri Arnaldi de Villanova super lapidem philosophorum*, ff. 61-67, inc.: «Reverendo in Christo patri...»; «Sequitur *Practica* ipsius Arnaldi de Villanova», ff. 68v-71v) amb un poema en català interpolat (ff. 67v-68), que, tanmateix, no podem comptar entre les obres alquímiques atribuïdes a Arnau. En efecte, aquest poema va introduït per la rúbrica llatina «Item, Jacobus de Sant Saturnino, de ista terra, sic dicit». Aquest poema comença «En lo fems no és terra tornat / ya per nul temps no serà such gittat...», i acaba «... el sperver de Hermes és appellat / e-l seu cap d'or és tornat».⁴³

38. Londres, British Library, ms. Sloane 2479, ff. 77-80v.

39. PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 343; i PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., xxiv.

40. Dorothy W. SINGER, *Catalogue of Latin and Vernacular alchemical manuscripts in Great Britain and Ireland dating from before the XVI century*, 3 vols., Brussel·les, Union Académique Internationale 1928-1931, § 226.ii.

41. Agraixo la verificació d'aquest ms. a Carmen Caballero i a Sebastià Giralt.

42. CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 246.

43. Aquest manuscrit es conservava a la Biblioteca de la Universidad de Oviedo i fou destruït durant la revolució d'Astúries de 1934 (Michela PEREIRA, *The alchemical corpus attributed to Raymond Lull*, Londres, Warburg Institute 1989, 16, n. 58). Abans, però, havia estat descrit per LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. I, pp. 109-38, que també edità el poema català a 116-17. Luanco refereix (134-38) com Marcelino Menéndez Pelayo li prestà un altre ms. de

La nacionalitat d'Arnau al costat de l'expressió «de ista terra» i la llengua del poema podrien fer pensar que aquest autor, poc conegut però prou citat pels alquimistes del segle XIV, especialment els catalans i els occitans, era català. Jacobus de Sancto Saturnino és citat com a font pel carmelità català Guillem Sedacer a la seva *Summa totius artis alchimie* (o *Sedacina*), escrita vers 1378,⁴⁴ i, en un llistat d'alquimistes cèlebres, per Arnau de Brussel·les.⁴⁵ Tanmateix, un manuscrit francès del segle XV és categòric sobre l'origen de l'autor: «James du Bourc Saint Sernin, philosophe de Toulouse».⁴⁶ Cal relacionar aquestes dades amb el «libre petit de mestre Jacme del Burch, de alquímie», que apareix, sense indicació de la llengua en què era escrit, a l'inventari de béns d'un argenter alquimista de Barcelona de 1419, el qual també posseïa un altre «libre de alquímia» en vers («metrificat») i en vulgar («en romanç»)⁴⁷ Encara més: si el tractat llatí atribuït a Arnau, de tan mal identificar, que interpola el poema català, no ha de ser exclòs del corpus alquímic pseudoarnaldia, som davant d'una dada de gran interès per provar un origen occità («de ista terra») de l'autor d'almenys una part d'aquest corpus? La prudència obliga, amb tanta recerca com hi ha per fer, a no mirar per ara cap a Tolosa de Llenguadoc.

Miscel·lànies alquímiques en català

Els manuscrits que contenen els textos pseudoarnaldians en català constitueixen sengles miscel·lànies alquímiques elaborades, respectivament, a finals del segle XV i principis del XVI, les quals contenen textos que –almenys en gran part– foren traduïts al vulgar prou abans. Considero d'interès aportar aquí una descripció de tot el seu contingut.

Abans, però, convé recordar, una vegada més, la importància d'estudiar els volums miscel·lanis sencers tal com ens han arribat, per a entendre la història d'un determinat text. Només així comprendrem els interessos dels seus pos-

principis del segle XV amb continguts idèntics, però incomplet o mutilat de la part que aquí interessa, i que tampoc no es troba a la Biblioteca Menéndez Pelayo de Santander. El ms. d'Oviedo és desconegut de *BITECA* i del seu paral·lel castellà. El poema tampoc no apareix al recull exhaustiu de la poesia medieval en català del *Repertorio informatizzato dell'antica letteratura catalana (RIALC)*, <http://www.rialc.unina.it/>.

44. Pascale BARTHÉLEMY, *La Sedacina ou l'Œuvre au crible: l'alchimie de Guillaume Sedacer, carme catalan de la fin du XIVe siècle*, vol. I (*Études et outils*), Paris-Milà, S.É.H.A.-Archè 2002, en part. 43 (Sedacer en posseïa un llibre) i 342-43 (aplec de les dades disponibles).

45. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 348; BARTHÉLEMY, *La Sedacina*, cit., 178-79. Sobre aquest personatge, vegeu a continuació.

46. París, Bibliothèque Nationale, Lat. 11201, f. 70v, citat per BARTHÉLEMY, *La Sedacina*, cit., 343, que en consultà un tractat llatí intítulat *XII claves totius magisterii per magistrum Iacobum del Borg St. Saturnin* (Bolonya, Biblioteca Universitaria, 1444, ff. 153-55).

47. CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 251, on es desconeixen les dades anteriors.

seïdors, la percepció d'una obra o autors concrets, la seva difusió social, etc. Ocasionalment, en aquests volums miscel·lanis es compilaven obres d'una determinada temàtica o autor. Els manuscrits miscel·lanis que contenen obres d'alquímia són especialment unitaris quant a la seva temàtica, i se'n conserven en totes les llengües: en llatí, en vulgar o, com s'esdevé sovint, amb textos en la llengua sàvia i en la vernacular.⁴⁸ Entre les miscel·lànies alquímiques llatines d'origen català convé citar aquí la que copià de pròpia mà l'any 1462 Pere de Roselles, llicenciat en dret canònic i batxiller en medicina que fou vicari perpetu de l'església de Sant Joan del Mercat, a València, i que conté, entre altres textos, l'*Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum pseudoarnaldiana*.⁴⁹

Ens han pervingut dues miscel·lànies alquímiques amb textos en català, i una i altra contenen obres atribuïdes a Arnau de Vilanova, copiades tant en el nostre vulgar com en llatí. El manuscrit 1 de la biblioteca de la Lehigh University, a Bethlehem (Pennsylvania, EUA), és un volum miscel·lani d'escrits alquímics compilat per l'impressor establert a Nàpols Arnau de Brusselles (Arnaldus Lishout, Arnaldus de Bruxella)⁵⁰ durant l'últim terç del segle XV. Aquest volum (229 folis de paper de 283 × 209 mm) conté textos escrits en diferents llengües –llatí, català, italià i addicions posteriors en francès–, copiats a dues columnes. Alguns dels textos originals porten colofons datats entre 1473 i 1490. Malgrat aquestes datacions, un dels seus posseïdors francesos tardans afegí a la portada el títol i la data següents: *Le Trésor des Alchimistes compilé par Arnaud de Bruxel{les} à Naples en 1489*. Aquests mateixos posseïdors francesos són responsables del subratllat de moltes frases i, particularment, de l'afegit de traduccions interliniades al francès de molts mots dels textos catalans.

La significativa presència de textos en català en el volum (cinc, més algunes addicions menors) s'explica pel context napolità en el qual fou compilat, en ple regnat del fill i successor d'Alfons el Magnànim, Ferran I (1458-1494),

48. PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 349 i ss.

49. Nàpols, Biblioteca Nazionale Vittorio Emanuele III, ms. XV.F.54, colofó al f. 109: «Fuit completum presens volumen per me scriptum, Petrum de Rossellis, licentiatum in decretis, bacallarium in medicina, necnon vicarium perpetuum Sancti Iohannis de Mercato civitatis Valencie, vicesima prima mensis iulii anno domini nostri Ihesu Christi millesimo quadringentesimo sexagesimo secundo. Deo gratias». Roselles hi copià obres de Geber, Arisley, Giacomo da Siena, Alphidius, Hermes, un tractat doble aigües on és citat Ortolanus, i les preteses epístoles d'Aristòtil a Alexandre, d'Arnau de Vilanova al rei de Nàpols i de Rosinus a Eustatia. THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. IV, 345-46.

50. Sobre aquest personatge, vegeu Mariano FAVA i Giovanni BRESCIANO, *La stampa a Napoli nel XV secolo*, 2 vols., Leipzig, R. Haupt 1911-1913 [reed. facs.: Nendeln, Kraus-Thomson Organization Limited 1969], vol. I, pp. 47-56; WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 229-38; i Emmanuel POULLE, *La bibliothèque scientifique d'un imprimeur humaniste au XVe siècle: catalogue des manuscrits d'Arnaud de Bruxelles à la Bibliothèque nationale de Paris*, Ginebra, Droz 1963.

durant el qual, si bé la presència del català a Nàpols reculà a favor de l'italià i del castellà —llengua familiar de la dinastia i de bona part de la massa d'acòlits que atreia—, la circulació de materials catalans, portats per nobles i mercaders i adquirits per uns monarques amb amplis interessos culturals, fou ben intensa.

El manuscrit s'inicia amb una extensa taula de capítols (ff. Ia-XIIIb) i inclou un gran nombre de receptes soltes (ff. 18b-21b, 22b-24b, 26b-30b, 76a-78b, 102a-105b, 107a, 108a-120a, 144b, 149b-151a en català, 162a-163a, 199a-199va en català, 201a), i també diagrames (f. 163a), taules de símbols alquímics (ff. 25b-26a, 30b) i llistes d'autors d'alquímia (f. 163b), a més de prop de quaranta tractats, la majora breus. Deixant de banda aquells altres elements i també les addicions posteriors, aquests darrers, molt esquemàticament, són:⁵¹

1. ff. 1a-16b Ps.-Albert el Gran, *Semita recta in alkimia*.
2. ff. 17b-18a *Regimen et ex quibus componi debet lapis philosophorum*.
3. ff. 21b-22a *Relatio de philosopho Mauro et de fabro Erario aurifabro*.
4. ff. 24b-25a *Petitiones et responsiones facte per Agadinum a spiritu*.
5. ff. 30b-32b Hermes, *Obra de la alquímia* (en català i en llatí).⁵²
6. ff. 49b-64b Geber, *Summa minor*.
7. ff. 65a-68a Geber, *Testamentum*.
8. ff. 68a-71a Geber, *Triginta verba super practica servanda in arte alkimie*.
9. ff. 71b-72b Geber, *Duodecim verba*.
10. ff. 72b-73a Hermes, *Secreta*.
11. ff. 73b-74b Rasís, *Liber duodecim aquarum*.
12. ff. 74b-76a *Qualiter fit aqua fortis et virtutes eius*.
13. ff. 79a-96b Ps.-Ramon Llull, *Tertia distinctio de cura elementorum* (extracte del *De secretis naturæ seu de quinta essentia*).⁵³
14. ff. 99b-101b Ps.-Ramon Llull, *Epistola accurrationis*.

51. Les acurades i extenses descripcions d'aquest manuscrit publicades per W. J. Wilson estalvien aquí més precisions (vegeu la nota 20). Una breu presentació dels continguts a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 253-54. D'altra banda, agraeixo a Michela Pereira que n'hagi posat una reproducció a la meua disposició.

52. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 364-65 i 375-77, amb edició d'alguns fragments; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 351; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., p. XXIII; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 251.

53. Per a la possible circulació en català d'aquesta important obra pseudolul·liana, vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 239-41. Text en llatí però amb un apèndix de notes, figures i taules en català al ms. Cambridge, Corpus Christi College, 395: *cf.* Pere BOHIGAS i BALAGUER, *El repertori de manuscrits catalans: missió a Anglaterra*, dins «Estudis Universitaris Catalans», 12 (1927), 411-57 [reimpr. dins IDEM, *Sobre manuscrits i biblioteques*, ed. a cura d'Amadeu-J. SOBERANAS i LLEÓ, Barcelona, Curial-Publicacions de l'Abadia de Montserrat 1985, 20-70, a 42].

15. ff. 106ab *De compositione lapidis philosophorum doctrina elegans composita in infrascriptis centum versibus.*
16. f. 106b *Quomodo Mercurius convertitur in veram lunam.*
17. ff. 120b-126a *De doctrina compositionis medicine ad rubeum super argentum preparatum.*
18. ff. 126a-127b Ps.-Arnau de Vilanova, *Epistola super alchymiam ad regem Neapolitanum* (amb el títol de *Flos regis*).
19. ff. 127b-128b *Dicta XII philosophorum.*⁵⁴
20. ff. 129b-131b John Dastin, *Libell de les set proposicions* (en català, però amb el títol en llatí, *Libellus septem propositionum*, i atr. a Arnau de Vilanova).
21. ff. 132a-144a Ps.-Arnau de Vilanova, *Llibre dels dotze capítols* (en català).
22. ff. 145a-149a Joan de Rocatalhada, *Llibre de la llum del gran magisteri de la composició de l'autèntica pedra filosofal* (en català).⁵⁵
23. ff. 151a-153a *Rigmi in ydeomate Catbalano circa compositionem lapidis ad rubeum et deinde ad album* (en català, quatre poemes anònims en versos octosíl·labs, el títol apareix a la taula inicial del volum).⁵⁶
24. ff. 154a-158a *Opus et magisterium lapidis philosophorum transmissum per Guillelmum reverendo archiepiscopo Remensi.*⁵⁷
25. ff. 158a-162a *Questiones essentiales et accidentales.*⁵⁸
26. f. 163b Haly, *Liber de secretis secretorum* (extracte).
27. ff. 164a-170b Jaume Lustrach, *Liber Phenicis.*⁵⁹
28. ff. 171a-172b *Allegoriae sapientum supra librum Turbae* (dos extractes).
29. ff. 172b-173b *Parabola super lapide philosophorum.*
30. ff. 174b-175a *Visio senis.*⁶⁰

54. Aquests aforismes alquímics són atribuïts a Hermes, Arnau de Vilanova, Aristòtil, Astanus, Morienus, Plató, Albert el Gran, Eximenus, Daucius, Geber, Hermògenes, i Dedalus (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 368).

55. WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 337 i 369; PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 352; i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 249.

56. RIALC, § Rao Obis, inc.: «En nom de Deu, lo rey del cel...», «O! vosaltres, honrats senyors...», «Aujats, senyors, complits de saviesa...», i «Vejats què diu nostre pare Adam...», ed. Miriam CABRÉ i Michela PEREIRA, 2001.

57. En altres mss. llatins tot o part d'aquest text és atribuït a Arnau (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 658-60 i 673-74; WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 369-70).

58. També atribuït sovint a Arnau (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 370).

59. En altres mss., datat el 1399 i dedicat al rei Martí. En conservem traducció catalana al ms. Madrid, Biblioteca Nacional, 8790, ff. 249-258v, editada per LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. II, 126-31; vegeu PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., pp. XXI-XXII, i CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 250-51.

60. En ocasions atribuït a Arnau de Vilanova (WILSON, *An alchemical manuscript*, cit., 371).

31. ff. 175b-182b *Liber montis*, atr. a Felip, duc de Borgonya.
32. f. 182b *Testamentum Hermetis (Tabula Smaragdina)*.
33. ff. 183a-185a Ortulanus, *Expositio super Testamentum Hermetis*.
34. ff. 185b-196b Morienus Romanus, *Liber ad regem Calid*, tr. per Robert de Chester.
35. f. 197b Plini, *De virtute olei amigdolini* (extracte de la *Naturalis historia*).
36. ff. 199vb-201a Elia da Cortona, *Sonetti* (en italià).
37. ff. 204a-213a Sarne, *Lilium*.
38. ff. 213b-216a *Lilium abbreviatum*.

El manuscrit Espanyol 289 (olim Suppl. franç. 410) de la Bibliothèqure Nationale de París constitueix un altre interessant volum miscel·lani d'escrits alquímics (205 folis de paper de 198 × 138 mm).⁶¹ El manuscrit, aparentment autògraf, fou compilat per un cert Jaume Mas, de la vila de Bagà (Berguedà), durant la primera meitat del segle XVI. Aquesta miscel·lània presenta dues importants diferències respecte de l'anterior: (1) tots els textos que conté són en català, un dels quals traduït pel compilador; i (2) més que obra d'un professional o amant dels llibres, com Arnau de Brussel·les, sembla obra d'un alquimista, elaborada per al seu ús pràctic.

Encara que el nom de Jaume Mas apareix només al prefaci del primer text contingut al manuscrit (f. 3), sembla que ell mateix recopilà i copià els nou textos següents. Un Jaume Mas, estudiant a la Universitat de Lleida, fou detingut per promoure l'avalot estudiantil de 1456.⁶² Un altre Jaume Mas, d'Andratx (Mallorca), figura entre els clients habituals del llibreter mallorquí oriünd de Niça Tomàs Esquer en els anys 1543-1547.⁶³ Encara un altre Jaume Mas fou canonge degà de Tarragona, on es formà, i més tard fou bisbe de Vic (1674-1684).⁶⁴ Són noms espigolats d'ací i d'allà, sense cap garantia i, sobretot, amb datacions o localitzacions inconvenients.

Però el de Jaume Mas no és l'únic nom que apareix al manuscrit. A la part superior del f. 3, escrit per una mà posterior a la còpia original, hom hi anotà «Juan Jusep Vela». De la mateixa mà d'aquest Joan Josep Vela, que d'altra banda no he pogut documentar, apareixen algunes glosses marginals i altres notes esparses (ff. 1rv, 2rv, 204rv, 205rv) al llarg del volum i sembla corres-

61. Per a una descripció codicològica més detallada, vegeu especialment BITECA, manid 1959 (vegeu la nota 32). Una breu presentació dels continguts a CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 254-55.

62. Josep LLADONOSA I PUJOL, *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans 1970, 77, 85, 96 i 104, sense indicar la facultat de pertinença.

63. J.N. HILLGARTH, *Readers and books in Majorca (1229-1550)*, París, CNRS 1991, § 917, C 229, 273, 281, 287, 299, 303, 341, 410, 419, 438 i 469.

64. *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*, 3 vols., Barcelona, Claret 1998-2001, vol. II, 577.

pondre-li la còpia de l'últim dels textos que conté (text 11) que, com ha estat dit, manifesta haver extret d'un manuscrit de la biblioteca de l'arquebisbe de Tarragona Antoni Agustí (1577-1586). El còdex conté moltes altres notes la mà autora de les quals és de difícil identificació, i també dibuixos d'instrumental divers.

Deixant de banda les notes breus afegides per Vela i potser per altres usuaris, el volum conté tres tractats extensos (texts 1, 2 i 11) i vuit extractes més o menys breus d'altres obres, la majoria de les quals de difícil identificació. Prescindint dels incipit i explícit dels tractats extensos, el contingut del manuscrit és el següent:

1. ff. 3-157 Ps.-Ramon Llull, *Testament alquímic*, tr. per Jaume Mas.⁶⁵
2. ff. 158-179 Joan de Rocatalhada, *Llibre de la demostració de la quinta essència extreta de totes les coses transmutables*.⁶⁶
3. f. 179rv *Imatge de vida*. Inc./expl.: «Lo tractat anomenat *Imatge de vida*, tret dels *Secrets dels filòzofs*, és a saber, de la *Flor d'alquímia primera*. Aquest llibre és escrit en pràctica e teòrica a mostrar a conèixer la siència... — ...et feta aquesta mixtió e unió sens alterasió que soltillat e redució dels cosos en forma d'esperit».⁶⁷
4. ff. 180-181 *Lapis filozoforum per sol et lune*. Inc./expl.: «A fer la pedra major, pren 6 unces de mercuri ben purgat... — ...de mercuri mundat ben calt e tornarà tot lluna fina millor que de minera. Finis».⁶⁸
5. ff. 181v-182 *La obra e tractat de Maser*. Inc./expl.: «Si vols prestament tornar lo sol o la lluna en aigua, pren .I^a. unça de qualtevols e amalga-

65. Inclou la *Cantilena* (ff. 149v-151). Traducció catalana feta a partir d'un ms. incomplet, segons declaració del mateix traductor, pertanyent a una família diferent dels que porten la traducció tres-centista editada a PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit. Sobre la traducció de Mas, vegeu PERARNAU, *Inventari d'obres lul-lianes en català*, dins IDEM, *Els manuscrits lul-lians medievals de la 'Bayerische Staatsbibliothek' de Munic*, vol. I (*Volums amb textos catalans*), Barcelona, Facultat de Teologia de Barcelona 1982, § II-7; PEREIRA i SPAGGIARI (eds.), *Il 'Testamentum' alchemico*, cit., XLII; CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 238-39.

66. Per a la circulació en català d'aquesta obra, vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 248-49.

67. El text llatí d'aquest tractat (*Imago vitæ*) fou ocasionalment atribuït a Ramon Llull (PEREIRA, *The alchemical corpus*, cit., § II-27). Sabem que, almenys durant el segle XV, circulà en francès («le livre appellé Ymage de vie traitant des secrez des philosophes sur la fleur d'alquímie») i en castellà («un libro nombrado Ymagen de vida sacado de los Secretos de los filósofos sobre el arte de alquimia el cual es departido en treynta capítulos»), llengües en les quals hom n'ha conservat manuscrits complets (PEREIRA, *Alchemy and the use of vernacular*, cit., 343; LUANCO, *La alquímia en España*, cit., vol. II, 86-89).

68. Fragment en català, malgrat la rúbrica llatina, d'algun dels tractats alquímics que circularen amb aquest títol (vegeu Lynn THORNDIKE i Pearl KIBRE, *A catalogue of incipits of mediaeval scientific writings in Latin*, Londres, The Mediaeval Academy of America 1963 [reimpr.: Cambridge, Mass., Harvard University Press 1973], cols. 138, 275, etc.). Segueixen tres notes complementàries, que acaben «... com la cera blanca que aveu dit».

- ma ab mitja unça de mercuri... – ...en lo forn de filozofia e eixirà medesina per a blanch ho per a vermell segons que hirà compost».
6. f. 182 *Unna recepta per a congelar lo mercuri*. Inc./expl.: «Pren lo baladre, muta sa virtut, pica'l bé e posa'n... – ...lo qual sperit té cos e ànima e jamés se aparta».⁶⁹
 7. ff. 182v-192 *Dictats dels filòzofs segons Rosiano Constansi diu e altres filòzofs*. Inc./expl.: «La causa material de l'or perfet e philozòfico és l'aigua, perquè ab aquella y per aquella tota obra se acaba e no sense ella... – ... la qual dita asensió se deu fer après de la separació dels elements».⁷⁰
 8. f. 192rv *Secrets de los secrets*. Inc./expl.: «Nota que quant lo cos... – ...quada dia un llum fins a tant que lo terç dia resto sens ningun».⁷¹
 9. ff. 192v-194 *Llibre de Enric Alamany*. Inc./expl.: «Nilius, filòzof, diu: aveu de saber que no aveu menester molts noms... – ... dar e lleixar molts proànbols, los quals pots llegir serquant lo seu llibre».
 10. ff. 194v-197v Ps.-Albert el Gran, *Llibre de les virtuts*. Inc./expl.: «Alguns dictats del *Llibre de les virtuts* de Alberto Magno. Primo, dién lo secret, con perquè als yndignes en ninguna manera se pot revetllar sinó dispansant la gràsia divinal... – ... Si lligis al *Llibre de les virtuts* de Albert, trobaràs molt més llargament cozes marevelloses».⁷²
 11. ff. 198-203v Ps.-Arnau de Vilanova, *Llibre del gran magisteri de les preparacions i regiment de la pedra filosofal*.⁷³

Cloenda

Hem vist tres obres alquímiques en català atribuïdes a Arnau de Vilanova, una de les quals pertanyent, en realitat, a un altre autor, i les altres dues absents dels llistats tradicionals del corpus alquímic pseudoarnaldià. Sembla una quantitat massa exigua si tenim en compte la difusió i la transcendència d'aquest corpus. Les raons poden ser diverses.

69. Segueixen tres notes complementàries.

70. Potser cal identificar el «Rosiano Constansi» citat amb Rosinus o Rodianus, autor d'un *Liber trium verborum*, considerat un complement de la segona part («Practica») del *Rosarius* atribuït a Arnau (THORNDIKE, *A history of magic*, cit., vol. III, 43-44). Per altra banda, un manuscrit castellà del segle XV inclou un text intitulat *Las cuatro palabras de los filósofos antiguos* (edició a LUANCO, *La alquimia en España*, cit., vol. II, 90-98).

71. Extracte potser del *Secretum secretorum* pseudoaristotèlic o bé d'alguna obra d'alquímia amb aquest mateix títol (THORNDIKE i KIBRE, *A catalogue of incipits*, cit., cols. 590 i 1398).

72. Un extracte del *Liber aggregationis, seu Liber secretorum de virtutibus herbarum, lapidum et animalium quorundam*, falsament atribuït a Albert el Gran, que circulà en traducció catalana completa (vegeu CIFUENTES, *La ciència en català*, cit., 285-86).

73. Vegeu més amunt la descripció d'aquest text.

En primer lloc, és probable que, tal com s'ha apuntat abans, no fossin les úniques obres alquímiques a nom d'Arnau que circularen en català entre els segles XIV i XVI. No hem de perdre mai de vista que el que conservem no és més que una petita part del patrimoni bibliogràfic i documental medieval que realment existí, el qual sovint ens ha pervingut per les circumstàncies més atzaroses. Els inventaris de béns i altra documentació notarial, quan consignen llibres, sovint no ajuden gaire en una matèria com l'alquímia, que circulava en volums gens valuosos o en textos que restaven ocults en miscel·lànies com les descrites, i que els autors d'aquests documents no consideraven interessant o no tenien per costum de fer constar.

En segon lloc, podem pensar, com també s'ha avançat abans, que som davant d'una selecció de textos. Una selecció dels que més servien els interessos formatius i informatius del doble públic, de pràctics i de laics, de les obres en vulgar, per ser les que més constituïen una guia pràctica clara i ordenada, accessible. És la mateixa impressió que fa l'obra mèdica autèntica arnaldiana que circulà en traducció catalana: el *Regimen sanitatis*, els *Aphorismi de memoria*, la seva traducció del *De medicinis simplicibus* d'Abū-l-Şalt de Dénia i, adobat pòstumament per un deixeble, l'*Antidotarium*.

En definitiva, són uns textos en vulgar que com més va més se'ns apareixen amb unes característiques que per res minven la seva importància als ulls de l'historiador, ans al contrari.